

הבור והמעין

ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה

תנן התם:

חתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא

ר' אליעזר מטהר

וחכמים מטמאין

וזה הוא 'תנור של עכנאי'.

מאי 'עכנאי'? אמר רב יהודה אמר שמואל – שהקיפוהו דברים כעכנאי¹ זו וטמאהו.

תנא:

באותו היום השיב ר' אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קיבלו הימנו.

אמר להם: אם הלכה כמותי – הרוב זה יוכיח. נעקר חרוב מקומו מאה אמה, ואמרי לה – ארבע מאות אמה.

אמרו לו: אין מביאין ראייה מן החרוב.

חזר ואמר להן: אם הלכה כמותי – אמת המים יוכיחו. חזרו אמת המים לאחוריהם.

אמרו לו: אין מביאין ראייה מאמת המים.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – כותלי בית המדרש יוכיחו. המו כתלי בית המדרש ליפול.

נער בהם ר' יהושע, אמר להם: אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה, אתם מה מיבכם?

לא נפלו מפני כבודו של ר' יהושע, ולא זקפו מפני כבודו של ר' אליעזר, ועדיין מטין ועומדין.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – מן השמים יוכיחו. יצאתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל ר'

אליעזר, שהלכה כמותו בכל מקום?

עמד ר' יהושע על רגליו ואמר: "לא בשמים היא"²

מאי "לא בשמים היא"? אמר ר' ירמיה: שכבר ניתנה תורה מזה סיני, אין אנו משגיחין בבת קול,

שכבר כתבת בהר סיני בתורה "אחרי רבים להטות"³.

(בבא מציעא, נט ע"א-ע"ב).

מתוך סיפור המחלוקת הגדולה סביב אותו 'תנור של עכנאי', מתגלם מאבק אדיר שהתחולל בבית המדרש של חז"ל. זהו מאבק של בירור, של ליבון דרך, והוא מתחולל בין שתי הדמויות הבולטות והמרתקות ביותר שיצאו מבית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי – ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה.

בית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי

עזיבת ירושלים והקמת המרכז הרוחני ביבנה, מהלך שהוביל רבן יוחנן בן זכאי בתוך סערת חורבן ירושלים, הייתה מהפך לא רק במיקומה הגיאוגרפי של הסנהדרין אלא גם, ואולי בעיקר, בתפקידה ומטרותיה. מפורום של 'חכמי העדה' שהיה מופקד בעיקר על חיי הרוח של עם ישראל הפכה הסנהדרין לסדנת היוצר, כור ההיתוך של המפעל הכביר של כתיבת התורה שבעל-פה לקראת הגלות הגדולה. קשה לטעון שעורכי התורה שבעל פה שיערו בנפשם עד כמה ארוכה מתעתדת גלות זו להיות⁴, עם זאת – במבט מתבונן ובוחן לאחור אנו מזהים בבירור רוח גדולה שהייתה מנשבת באותם הימים. רוח של איסוף ותיעוד, של בירור והכרעה לדורות. התניין כבר נחתם בימי כנסת הגדולה, וכעת הקו שהוביל רבן יוחנן בן זכאי הניב את עריכת המשנה והקבצים התלמודיים הנספחים לה, ובהמשך, מכח כוחו, גם את שני התלמודים – מפעל שאין לו אח ורע בתולדות עם ישראל. אם הכרנו את הסנהדרין בימיה הראשונים כחבורת הזקנים הנישאים מעם, עליה האציל משה מרוחו למען יסייעו לו בהנהגה הרוחנית

1. עכנא=נחש.

2. דברים י', לא.

3. שמות כ"ג, ב.

4. ויעידו הויכוחים הרבים הניטשים בבית המדרש החז"לי גם אחרי חורבן בית המקדש.

והמעשית של העם, הרי שמסוף ימי הבית השני פועלת הסנהדרין כמרכיב מרכזי בתהליך גילוי וזיקוקה של התורה שבעל פה.

ימים בראשיתיים כאלה מגדלים מתוכם זרמים שונים ורבי-עוצמה. הקב"ה 'שותל', כלשון המדרש⁵, נשמות גדולות ולכל אחת מהן בשורה גדולה, גילוי חדש בעולמה של התורה שבעל פה.

תנו רבנן:

שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן. שלשים מהן ראויים שתשרה עליהן שכניה כמשה רבינו, ושלשים מהן ראויים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון, עשרים בינונים. גדול שבכולן יונתן בן עוזיאל, קטן שבכולן רבן יוחנן בן זכאי. אמרו עליו, על רבן יוחנן בן זכאי, שלא הניח מקרא ומשנה נמרא הלכות ואגדות, דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים, קלים וחמורים וגזרות שוות, תקופות ונימטריאות שיחת מלאכי השרת ושיחת שדים ושיחת דקלים, משלות כובסין משלות שועלים, דבר גדול ודבר קטן. 'דבר גדול' – מעשה סרכבת, 'דבר קטן' – הוויות דאב"י ורבא. לקיים מה שנאמר "להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא"⁶. וכי מאדר שקטן שבכולם כך גדול שבכולן על אחת כמה וכמה. אמרו עליו, על יונתן בן עוזיאל, בשעה שיושב ועוסק בתורה כל עוף שפורח מעליו מיד נשרף. (סוכה כז ע"א).

בקרב תלמידי הלל הזקן אנו מוצאים קוטביות שמבוטאת דרך שני גדולי עולם. שלושים מהתלמידים ראויים שתשרה עליהם שכניה כמשה רבינו. הם ראויים להיות כלי לדיבור האלוקי, צינור לדבר ה'; בבחינת משה רבינו המקבל את התורה ישירות מפי הגבורה, וכל כולו התבטלות כלפי רצון ה'. כוחו של משה הוא באי עצמיותו דווקא. הוא מעמיד את עצמו לרשות הקב"ה בכל מאודו, עד שהוא כמעט ומתבטל בפני המציאות האלוהית – "כי קרן עור פניו" (שמות ל"ד כט). אותם שלושים תלמידים מבטאים את ההתבטלות המוחלטת, את הקבלה נטולת ה"אני".

שלושים מהתלמידים ראויים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון. יהושע בן נון לא קיבל את התורה מפי הגבורה. יהושע הוא הדור החדש, המנהיג שבא אחרי מנהיגותו חסרת התחליף של משה. הוא לא שמע את הדברים מפי הגבורה ולא ראה את א-לוהיו פנים אל פנים. את אותה הדרך בה ירד משה מהר סיני אל המציאות, עושה יהושע מלמטה למעלה – מהמציאות אל האינסוף, מהאדם אל הקב"ה. דרכו של יהושע היא דרך של חידוש, של יצירה על פי התורה, של היקש וקל וחומר. אלה הם תלמידים בעלי כוח יצירה עצמי, אנשים היוצאים מתוך המציאות. תלמידים אלה, שהם בבחינת יהושע בן נון, אמנם לא עלו לשמים, אבל הם יכולים לעצור אותם.

... שלשים מהן ראויים שתשרה עליהן שכניה כמשה רבינו, ושלשים מהן ראויים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון...

במדרש שהבאנו בתחילת דברינו אנו מוצאים את ההתנגשות החזיתית בין שני בתי המדרש – זה של משה רבינו וזה של יהושע בן נון. ר' אליעזר, תלמידו של משה (מאוחר יותר נראה כי משה התאוה שר' אליעזר יהיה מצאצאיו) מגייס לעזרתו את צבא השמים. ר' יהושע, תלמידו של יהושע בן-נון, מונע בעדם מלהכריע⁷.

עשרים בינונים. גדול שבכולן יונתן בן עוזיאל, קטן שבכולן רבן יוחנן בן זכאי.

מתוך עוצמה זו של דיאלקטיקה בין התבטלות לבין יצירה, צומח רבן יוחנן בן זכאי ומקים את בית מדרשו. יונתן בן עוזיאל, גדול שבכולן, הוא בבחינת משה רבינו – כל עוף שפורח מעליו מיד נשרף. כל כולו מלא ברוחניות ואין הגשמיות עומדת במחיצתו. ר' יוחנן בן זכאי, קטן שבכולן, חוקר ובודק ואינו

5. בבלי יומא לח ע"ב; חגיגה יד ע"א.

6. משלי ח', כא.

7. בשם יעל מאלו.

מניח מידו אף חכמה מחכמות העולם. סביר שהביטוי "קטן שבכולן", אין פשוטו כמשמעו, שאם לא כן, הרי שזו טרגדיה נוראה – כל עולם התורה שבעל-פה שצמח אחרי החורבן, מיוסד למעשה על ידי אחרון תלמידיו של הלל הזקן. יתכן והמדובר בקטן במספר שנותיו⁸.

מתארת המשנה :

המשה תלמידים היו לו לרבן יוחנן בן זכאי, ואלו הן: רבי אליעזר בן הורקנוס ורבי יהושע בן חנניה ורבי יוסי הכהן ורבי שמעון בן נתנאל ורבי אלעזר בן ערך.

הוא היה מונה שכחן:
 רבי אליעזר בן הורקנוס – בור סוד שאינו מאבד טיפה
 רבי יהושע – אשרי יולדתו
 רבי יוסי – חסיד
 רבי שמעון בן נתנאל – ירא המא
 ורבי אלעזר בן ערך – מעין המתגבר

הוא היה אומר: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים, ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה – מכריע את כולם.

אבא שאול אומר משמו: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים, ורבי אליעזר בן הורקנוס אף עימהם, ורבי אלעזר בכף שניה – מכריע את כולם.

(אבות ב', ח).

שני תלמידים בולטים בבית מדרשו של רבינו. שני הפכים הצומחים מבין כתליו של אותו בית מדרש. שתי התייחסויות שונות אל התורה, ואל תפקידו של בית המדרש. מחד – רבי אליעזר בן הורקנוס המתואר כבור סוד המנקז לתוכו את כל מה שלימדוהו רבותיו, במגמה של אגירה ואיסוף. מאידך – רבי אלעזר בן ערך המשווה למעין מתגבר, מבע תמידי של הגות ויצירה אישית. שני גדולי עולם אלה מסוגלים, כל אחד מהם בנפרד, להכריע את כל חכמי ישראל. אחרי עזיבתו של רבי אלעזר בן ערך את בית המדרש⁹, תופס רבי יהושע בן חנניה את מקומו כאיש ההמשכיות והחידוש, והוא שעתידי לקבוע, מאוחר יותר "לא בשמים היא". זוהי המציאות בה מתרחש העימות שבסיפורו פתחנו את דברינו. אלה הם המשתתפים – שני קטבים של אותו בית המדרש. בית היוצר של התורה שבעל-פה.

הקשר בין רבי אליעזר ורבי יהושע

ישנן עדויות על אופי הקשר בין רבי יהושע בן חנניה לבין רבי אליעזר בן הורקנוס. מעניין הדבר שלמרות המחלוקת המהותית והחריפה ביניהם, ניכר שהייתה ביניהם מערכת יחסים טובה מאוד.

כבר בילדותם, מתאר התלמוד הירושלמי במסכת מגילה :

8. ייתכן שהבטויים "גדול שבכולן" ו"קטן שבכולן", מתייחסים ל"עשרים בינונים", ואז יתבררו הבטויים כפשוטן. ועיין רגמ"ח, בבא בתרא קלד ע"א.

9. מתאר המדרש (קהלת רבא פרשה ז', ב) : "חמשה תלמידים היו לו לרבי יוחנן בן זכאי.

כל זמן שהיה קיים היו יושבין לפניו. כשנפטר, הלכו ליבנה.

והלך רבי אלעזר בן ערך אצל אשתו לאמאוס, מקום מים יפים ונוה יפה.

חמתין לחם שיבאו אצלו ולא באו. כיון שלא באו, ביקש לילך אצלם, ולא הניחתו אשתו. אמרה: מי צריך למי? אמר לה: הן צריכין לי. אמרה לו: חמת העכברים – מי דרכו לילך אצל מי? העכברים אצל החמת או החמת אצל העכברים? שמע לה וישב לו עד ששכח תלמודו. מאחר זמן באו אצלו ושאלו אותו: 'פת חיטין או פת שעורים מי טב אוכלה בלפתין?' ולא ידע להשיבין."

כמה טראגי התיאור – הימעין המתגבר! יבש דווקא במקום מים יפים! בחצותו את הקו העדין אך החד-משמעי, המבדיל בין יצירתיות מתוך התבטלות כלפי רצון ה', לבין העמדת ה'אני' כמרכז היצירה, מאבד למעשה רבי אלעזר בן ערך את מקומו בבית המדרש, וחמור מזה – את קישורו לתורה. אין תימה ששכח את תלמודו – תורה יוצרת של מעין מתגבר, חייבת להיות יונקת מתוך מבע של חיים שיסודו בהררי קודש.

מעשה ביום סגריר שלא נכנסו חכמים לבית הועד, ונכנסו התינוקות. אמרין: איתון נעביד בית וועדא דלא יבמל... וסימו אותן חכמים ועמדו כולן בני אדם גדולים. אמרון ר' (אליעזר ור' יהושע הוון מניהן)¹⁰ (תרגום: מעשה ביום סגריר... אמרו: בואו ונלמד בכית הועד ולא יבמל מלימוד תורה... אמרו ר' אליעזר ור' יהושע היו מהן).

גם בגיל מאוחר יותר אנו מוצאים עדויות לפעילות משותפת של השניים. מבין השיטין של סיפור חייו של אלישע בן אבויה, כפי שהוא מספר אותו לר' מאיר, עולה תמונה של חברות אמיצה בין ר' אליעזר ור' יהושע:

אבויה אבא מגדולי ירושלים היה. ביום שבא למוהליני, קרא לכל גדולי ירושלים והושיבן בבית אחד, ולר' אליעזר ולר' יהושע בבית אחד. מן דאכלון ושתון שרון מטפחין ומרקדין. אמר ר' (אליעזר לר' יהושע): עד דאינון עסיקין בדידהון נעסוק אנן בדידן. וישבו ונתעסקו בדברי תורה – מן התורה לנביאים ומן הנביאים לכתובים, וירדה אש מן השמים והקיפה אותם. אמר להן אבויה: רבותיי, מה באתם לשרוף את ביתי עלי? אמרו לו: הם ושלום! אלא יושבין היינו והזורין בדברי תורה, מן התורה לנביאים, ומן הנביאים לכתובים, והיו הדברים שמהים כנתינתן מסיני, והיתה האש מלכת אותן כלחיתן מסיני. ועיקר נתינתן מסיני, לא ניתנו אלא כאש – "וזהר בווער כאש עד לב השמים". אמר להן אבויה אבא: רבותיי, אם כך היא כוחה של תורה – אם נתקיים לי בן הזה, לתורה אני מפרישו...
(ירושלמי מגילה פ"א ה"א)

לא בכדי משווה הסיפור את לימודם של ר' אליעזר ור' יהושע, למעמד הר סיני. לימודם המשותף של שני גדולי עולם אלה, הוא ביטוי אנושי למורכבות המתגלמת במתן תורה – תורה שבכתב ותורה שבעל פה, שאת שתיהן מקבל משה מסיני. שותפות זו של שני החכמים, מוצאת לה עוד ביטויים בתלמוד ובמדרשים. אין זה פלא ששני בכירי תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי, מוזכרים בתיאור יציאתו הדרמטית של ריב"ז את העיר¹¹:

נתנו בארון ונמלוהו – ר' אליעזר מראשו ור' יהושע מרגליו.

למען ניטיב להבין את המתח השרוי בבית מדרשם של חז"ל, אותו המתח שאחד השיאים שלו הוא במעשה שהבאנו בראשית דברינו, מוטב יהיה כי נכיר את שתי הדמויות המרכזיות הפועלות בו – כל אחת וחיה, כל אחת ועולמה הרוחני.

רבי אליעזר בן הורקנוס

מדרש חז"ל¹² מתאר לנו כיצד מתאווה משה שר' אליעזר יהיה מיוצאי חלציו. ואכן – דמותו של ר' אליעזר היא דמות מרתקת בקרב גדולי דורו.

מי היה ר' אליעזר? מנין בא? מדרש 'פרקי דר' אליעזר' שנערך במאה השמינית ומיוחס לר' אליעזר פותח בתיאור קורות חייו:

מעשה ברבי אליעזר בן הורקנוס, שהיו לאביו חורשין... והוא היה חורש במרשין. ישב לו והיה בוכה.
אמר לו אביו: מפני מה אתה בוכה? שמא מצטער אתה שאתה חורש במרשין...
אמר לו: שאני מבקש ללמוד תורה...
עשה שתי שבתות ולא טעם כלום... נגלה אליו אליהו זכור לטוב... אמר לו: אם אתה מבקש ללמוד תורה, עלה לירושלים אצל רבן יוחנן בן זכאי. עמד והלך אצל רבן יוחנן בן זכאי... והיה אוטר לו שתי הלכות כל ימי השבוע, והיה חוזר עליהן ומדבקן.
כך עשה שמונה ימים ולא טעם כלום, עד שעלה ריח פיו לפני רבן יוחנן בן זכאי, והעמידו מלפניו. ישב ובכה.

10. אין בכוונתנו לעסוק בהשוואת מקורות וניתוח ההבדלים ביניהם. עם זאת, קשה להתעלם מהקושי ההסטורי שמתעורר, מהשוואת הסיפור לקורות חייו של ר' אליעזר, כפי שהם מתוארים ב'פרקי דר' אליעזר'. שם מסופר שר' אליעזר לא למד תורה עד גיל מבוגר יחסית.
11. איכה רבה א', ה' מהדורת בובר.
12. מדרש תנחומא, פרשת חקת.

אמר לו: מפני מה אתה בוכה
אמר לו: מפני שהעמדתני מלפניך, כאדם שמעמיד מלפניו מוכה שחין.
אמר לו: בני, כשם שעלה ריח פיך מלפני, כך יעלה ריח חקי תורה מפוך...¹³
(פרקי דר' אליעזר, פרק א')

תשוקה זו ללימוד תורה המתוארת במדרש, איננה באה לידי ביטוי רק באופן הצטרפותו של ר' אליעזר לבית מדרשו של רבן יוחנן בן זכאי. "משמת ר' אליעזר", מתאר התלמוד הירושלמי¹⁴ "נגזז ספר חכמה". לא בכדי מתואר ר' אליעזר כספר. הוא עצמו מביט בשעת מותו¹⁵ בשני אצילי ידיו ואומר: "אוי לכם שתי זרועותיי, שהן כשני ספרי תורה שנגללין".

מהו פשר דימוי זה? ר' אליעזר רואה את האדם כספר תורה. צימאנו הגדול ללימוד התורה, מהווה עבורו דרך חיים של קבלה והתבטלות בפני רבותיו. מסיבה זו אין הוא מוכן לדרוש בפני רבו, בהמשך הסיפור שהבאנו בראשית הפרק. בנוכחותו של רבן יוחנן בן זכאי אין לו מה לחדש – שכן הכל, למעשה, הוא תורת רבו. כאיש מסורת מובהק, הוא רואה את עצמו כחוליה בשרשרת הדורות. חוליה שתפקידה ועניינה העברת הידע, מדור קודם לדור עתיד. את עקבותיה של שיטה זו נראה מאוחר יותר, כאשר ננתח את שורש מחלוקותיו השונות עם ר' יהושע, ובראשם – המחלוקת סביב תנורו של עכנאי.

סיפור מאפיין לשיטתו של ר' אליעזר המובאת, באופן טבעי, בהגדה לשיטתו של ר' יהושע אנו מוצאים במסכת חגיגה:

מעשה ברבי יוסי בן דורמסקית, שהלך להקביל פני ר' אלעזר בלוד.
אמר לו: מה חידוש היה בבית המדרש היום?
אמר לו: נמנו וגמרו, עמון ומואב מעשרין מעשר שני בשביעית.
אמר לו: יוסי, פשוט ידיך וקבל עיניך.
פשוט ידיו וקבל עיניו.

ככה ר' אלעזר ואמר: סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם. אמר לו: לך אמור להם, אל תחושו למניינכם, כך מקובלני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו, ורבו מרבו, הלכתא למשה מסיני, עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית.

(חגיגה ג ע"ב)

ר' אליעזר גוזר על התלמיד עיוורון. אפשר והוא תולה את חוסר התרשמותו של התלמיד מלימודי אותו היום בבית המדרש דווקא ביכולת הראיה שלו המאפילה על יכולת ההקשבה. התלמיד המצוי במתח שבין הראיה לקשב חייב ללמוד את מלאכת ההאזנה, ההתבטלות כלפי הדברים הנאמרים וכלפי אומרים. בית המדרש, לשיטתו של ר' אליעזר, איננו מקום של יצירה עצמית אלא של קבלה והולכה. נשים לב שבסופו של דבר מביא ר' אליעזר את ראייתו שלו, והיא דווקא... דרבנן! עובדה זו ועוד שכמותה במשנתו של ר' אליעזר מחדדת את עניינו של ר' אליעזר – לא נאמנות לתורה שבכתב דווקא, אלא נאמנות והתבטלות כלפי המסורת, זו שבכתב וזו שבעל פה.

תיאור מותו של ר' אליעזר מבטא, אולי יותר מכל, את עולמו הרוחני המרתק¹⁶:

כשחלה ר' אליעזר נכנסו ר' עקיבא וחביריו לבקרו... ואותו היום ערב שבת היה, ונכנס הורקנוס בנו לחלוץ תפיליו. גער בו, ויצא בניזיפה. אמר להם לחביריו: כמדומה אני שדעתו של אבא נטרפה. אמר להן: דעתו ודעת אמו נטרפה! היאך מניחין איסור מקילה ועוסקים באיסור שבות?! כיוון שראו חכמים שדעתו מיושבת עליו נכנסו וישבו לפניו מרחוק ד' אמות. אמר להן: למה באתם? אמרו לו: ללמוד תורה באנו. אמר להם: ועד עכשיו למה לא באתם? אמרו לו: לא היה לנו פנאי. אמר להן: תמה אני אם ימותו מיתת עצמן. אמר לו ר' עקיבא: שלי מהו? אמר לו: שלך קשה משלהם. נמל שתי זרועותיו והניחן על לבו. אמר: אוי לכם שתי זרועותי, שהן כשתי ספרי תורה שנגללין... הרבה תורה למדתי, ולא היסרתי מרבתי אפילו ככלב המלקק מן הים. הרבה תורה לימדתי, ולא היסרוני תלמידי אלא כמכחול בשפופרת.

13. ראוי לציין את הדמיון שיוצר המדרש בין משה רבינו לבין ר' אליעזר. דמיון זה חוזר בנקודות שונות – החל מרצונו של משה רבינו ש' אליעזר יהיה מיוצאי חלציו, וכלה בהשוואת אבן שישב עליה ר' אליעזר להר סיני.

14. ירושלמי סוטה פ"ט הטי"ז.

15. תלמוד בבלי סנהדרין דף טח.

16. סנהדרין דף טח ע"א

ר' אליעזר עצמו מביט על בתי ידיו ורואה אותן כשני עמודי ספר תורה – אותו הדימוי שהשתמש בו חכמים כדי לתאר את פעלו הרוחני אחרי מותו. הוא מבכה את אבדן החכמה שקיבל מרביתו ולא היה לו לידי מי למסרה.

ראוי שנעיין בפרטי הסיפור כדי להבין את היקפו ועומקו. בשליש הראשון של הסיפור באים חכמים אל ר' אליעזר אך הם חוששים להיכנס. אין הם בטוחים באשר למצב בו ימצאו את ר' אליעזר המנודה זה ימים רבים. אפילו בנו, עצמו ובשרו של ר' אליעזר, אומר "כמדומני שדעתו של אבא נטרפה עליו". כבר במענהו של ר' אליעזר אנו מזהים את גישתו. הוא נוזף בבנו הבא לחלוץ את תפילו בערב שבת, עבירה שהיא מדין שבות שהוא דרבנן, במקום להתכונן לקראת השבת, שהעובר על מצוותיה חייב משום איסור מלאכה שהוא מדאורייתא. העדפתו של ר' אליעזר את דין התורה לא רק שהיא ניכרת מדבריו, אלא גם מבוססת היטב מהזווית ההלכתית, ומעמידה אותו שוב כחלק מבית המדרש החז"לי. בהכירם בעובדה זו מתקרבים אליו חכמים ומתפתחת שיחה מרתקת. חכמים מתרצים את אי הגעתם אל ר' אליעזר ללמוד תורה במשך כל תקופת הנידוי בכך שלא היה להם פנאי. ר' אליעזר מסיק, בתגובה מפתיעה בחריפותה, שהם לא ימותו מיתת עצמם, ור' עקיבא אף ימות במיתה קשה משלהם. מדוע? מה עניין שמיטה להר סיני¹⁷? את התשובה לכך ניתן להסיק מהמגמה המובילה את ר' אליעזר בכל הגותו:

הרבה תורה למדתי והרבה תורה לימדתי ולא חיסרתי מרבתיי אלא ככלב המלקק מן חים.
(רש"י: לפי חכמתך, שחייתה גדולה, אין לימודי עולה לחסר ולקבל מהן חכמה אלא מעט)

ולא חסרני תלמידי אלא כמכחול בשפופרת.
(רש"י: וכן תלמידי לא חסרני, ולא קיבלו מחכמתי לחסר את יתרון חכמתי מהם, אפילו כמו שמחסר המכחול משפופרת בטיבול אחד).

ר' אליעזר ממקם את עצמו בין רבותיו לתלמידיו. כל כולו הוא אות להמשכיות, למסורת. הוא מבכה על התורה שהוא אינו יכול להעבירה, שכן אין מי שישראל אותו. אין מי שצרכי הרוחניים גדולים עד כדי שתתעוררנה בו השאלות אודות בהרת העזה, או 'נטיעת קישואים' – מעשי כשפים בלשונם המרומזת של חז"ל.

ר' אליעזר מתגלה ברגעי מותו במלוא עצמתו התורנית. על ערש דווי הוא נוזף בבנו הטרוד בהכנותיו לשבת, ותובע את עליונותה של התורה שבכתב על זו שבעל פה. ברגעיו האחרונים הוא נאנח על שלא זכה להעביר את התורה שקבל מרבתי. אם ננסה לדמיין לעצמנו את תחושותיו באותם רגעים רוויי סבל נחוש בכאב נפשי עצום: מה יהיה על אותה תורה שלמד ולא לימד? ר' אליעזר יודע היטב שאין איש בדורו שמשוגל ללמד את אותם הדברים שלמד מפי רבותיו. ר' אליעזר רואה נכוחה את הטרגדיה הנוראה של מסירת התורה מדור לדור. הוא יודע כי רבותיו לא העבירו לו את כל מה שידעו, ועתה גם הוא נפרד מן החיים בלי שהצליח להעביר את כל תורתו. במבט לטווח ארוך, יכול ר' אליעזר לחזות את קריסתו של עולם התורה עם ירידת הדורות. אם לא חסרוהו תלמידיו אלא כמכחול בשפופרת – מה ידעו תלמידי-תלמידי? ותלמידיהם אחריהם? ר' אליעזר יודע היטב על נידויו, ויודע מדוע לא באו חכמי ישראל לבקר. בשאלו "מדוע לא באתם?" הוא מאשים, למעשה, את החכמים בישותפות בפשעי – בור סוד שאינו מאבד טיפה מצוי לפניהם, והם אינם שואבים את מימיו!

בתיאור המרגש של הספדו של ר' עקיבא את רבו הגדול מצוטט ר' עקיבא כאומר: מעות רבות יש לי, ואין לי שולחני לפורטן.

בתיאור מדויק מסכם ר' עקיבא את שורש תורתו ועצם מהותו של רבו – כשולחני שאין לו משלו כלום, ועם זאת אין עשיר ממנו. זה שאינו מתיימר להוסיף משלו, אלא פורט ומחליף, ובמעשיו מעניק משמעות חדשה-ישנה למעשה ידיו. רק 'שולחני' שכוזה יכול להעיד על עצמו "מעולם לא אמרתי דבר שלא שמעתי מרבתי", ועם זאת לומר בפני בית המדרש דברים שלא שמעתם אוזן מעולם. דמותו של ר' אליעזר בן הורקנוס, איש המסורת הנאמן, היא צדו האחד של הויכוח הנוקב בבית המדרש של חז"ל.

17. בשיעור 'בריאה ודין - תשתית לגילוי תושבע"פ מסטרא דגבורה' [בגליון זה, עמ' 179] מבואר כי הקפדתו של ר' עקיבא על נטילת ידיים, שהיא דין דרבנן, תוך שהוא מוותר על מי השתיה שלו ומסכן את נפשו ממש (בסיפור המפורסם המופיע בעירובין כא ע"ב) באה כתיקון אישי שלו על אותה תקופה בה לא שמע את תורתו של רבו הגדול וניתק, ולו במשחו, את זיקתו אל רבותיו הקדמונים ואל רצף השתלשלות התורה שבעל פה.

רבי יהושע בן חנניה

מעניין להשוות בין ילדותו של ר' יהושע בן חנניה לזו של ר' אליעזר בן הורקנוס. דווקא ר' יהושע, הטוען – שנים מאוחר יותר – "לא בשמים היא", גדל ממש בתוך בית המדרש. מספרת הגמרא¹⁸:
 "...את מי יורה דעה" – זכור אני שהייתה אמו מולכת עריסתו לבית הכנסת, בשביל שיתדבקו אזניו בדברי תורה.

יתכן כי דווקא מפגש מוקדם זה עם בית המדרש מאפשר לר' יהושע להכיר ברוח הקודש המתגלה בתוך בית המדרש. ראייה שמתגבשת, מאוחר יותר, לכלל ידי תפיסת עולם שלמה.
 על פי תיאור המדרש¹⁹ היה ר' יהושע בן חנניה לוי מן המשוררים. במקומות רבים אנו מוצאים אותו פועל יחד עם או עבור רבן יוחנן בן זכאי רבו. אנו מוצאים את ר' יהושע פועל בקרב היהודים שבורי הלב, שבחרו אחרי חורבן בית המקדש בחיי פרישות וסיגופים²⁰. רב שרירא גאון קובע באגרתו המפורסמת, כי ר' יהושע היה אב בית דין לצד רבן גמליאל (דיבנה) שכיהן כנשיא.

ר' יהושע היה זה שבעטיו העבירו חכמי ישראל את רבן גמליאל ממעמדו הרם, ומינו (אם כי לפרק זמן לא ארוך) אחר תחתיו. במסכת ראש השנה (פ"ב, ח-ט) מצינו:

עוד באו שניים ואמרו: "ראינוהו בזמנו", ובליל עיבורו לא נראה. וקבלן רבן גמליאל. אמר ר' דוסא בן הרכינס: "עדי שקר הסו" ... אמר לו ר' יהושע: "רואה אני את דבריך".
 שלח לו רבן גמליאל: "נזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ומעותיך כיום הכיפורים שחל להיות בחשבוןך". הלך ומצאו ר' עקיבא מצר. אמר לו: "יש לי ללמוד שכל מה שעשה רבן גמליאל עשוי" ... נמל מקלו ומעותיו בידו, והלך ליבנה אצל רבן גמליאל, כיום שחל יום הכיפורים להיות בחשבון. עמד רבן גמליאל ונשקו על ראשו...

קריאה מעמיקה בסיפור מעלה תמיהה גדולה – מדוע תוקף רבן גמליאל בחריפות כה רבה דווקא את ר' יהושע בגזרו עליו לבוא אליו במקלו ובמעותיו, ועל ידי כך לחלל, את יום הכיפורים! והלא מי שטוען כנגד דעתו של רבן גמליאל הוא רבי דוסא בן הרכינס – ולא ר' יהושע! ניכר בעליל כי ר' יהושע היה דמות דומיננטית מאוד בבית המדרש של חכמי יבנה. איננו עוסקים כאן בעוד אחד מחכמי ישראל. רבן גמליאל יודע כי העובדה שר' יהושע ימקבל את דבריו של רבי דוסא היא בעלת משקל רב, ועלולה לגרום לקרע בתוך בית המדרש שעל ביסוסו מחדש הוא עמל כל שנות כהונתו. את השיעור הזה – "יש לי ללמוד שכל דבר שעשה רבן גמליאל עשוי" לומד ר' יהושע היטב, והוא אכן מיישמו בויכוח סביב תנורו של עכנאי.

פן נוסף באישיותו של ר' יהושע הוא נטייתו לפילוסופיה ולעיונות בתחום זה עם חכמי אומות העולם. המדרשים מתארים אותו מתווכח עם 'קיסר', הוא אדריינוס שהיה ידוע כחובב דעת, ועם אחרים. האגדה המפורסמת ביותר היא זו המפגישה את ר' יהושע עם 'סבי דבי אתונה' – חכמי אתונה שביוון, למעין 'ועידת פסגה' בין הסנהדרין ובית המדרש לבין בית המדרש של חכמי אתונה²¹.

היקף ידיעותיו של ר' יהושע כלל תחומים רבים. הוא מגלה בקיאות במדעי הטבע, מתפלמס עם אדריינוס ועם אחרים בנושאים מנושאים שונים, ואף עוסק במעשה מרכבה. כמו כן הוא נוסע הרבה בעולם. אנו פוגשים אותו בתפוצות העולם היהודי ברחבי הממלכה הרומית, ובמרכז השלטון ברומא – מקום אליו הגיע כחבר המשלחות של חכמי יבנה, בהן שימש לא אחת כדובר.

כאשר שומע ר' יהושע על התרגשותו של ר' יוחנן בן זכאי מיכולתו של ר' אלעזר בן ערך לדרוש מדעתו במעשה מרכבה, הוא מציע, וחברו ר' יוסי הכהן עמו, לדרוש גם הם במעשה מרכבה. ואכן גם הם דורשים והגמרא במקום מתארת:

18. תלמוד ירושלמי מסכת יבמות, פ"א ה"ו.

19. תלמוד בבלי מסכת ערכין יא ע"ב.

20. תוספתא סוטה פרק ט"ו הלכה י"א.

21. בכורות דף ח ע"ב

שיעור שלם שיעסקו בביאור האגדה יפורסם אי"ה במסגרת סדרת מאמרים זו.

וכשנאמרו הדברים לפני רבי יהושע, היה הוא ור' יוסי הכהן מהלכים בדרך. אמרו: אף אנו נדרוש במעשה מרכבה. פתח ר' יהושע ודרש. ואותו היום תקופת תמוז היה. נתקשרו שמים בעבים, ונראה כמין קשת בענן, והיו מלאכי השרת מתקבצין ובאין לשמוע... הלך רבי יוסי הכהן וסיפר דברים לפני רבן יוחנן בן זכאי, ואמר: אשריכם ואשרי יולדתכם... ואף אני ואתם בחלומי מסובין היינו על הר סיני, ונתנה עלינו בת קול מן השמים: עלו לכאן! עלו לכאן! מרקלין גדולים ומצעות נאות מוצעות לכם...

באירוע מקביל למעשה שהבאנו לעיל, בעסקנו בר' אליעזר, אנו מוצאים גישה המאפיינת מאוד את ר' יהושע:

מעשה בר' יוחנן בן ברוקה ור' אליעזר חסמא שכאו מיבנה ללוד והקיילו פני ר' יהושע בפקיעין. אמר להן מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום? אמרו לו תלמידך אנו, ומימך אנו שותין. אמר להם אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש. שבת של מי הייתה? שבת של ר' אליעזר בן עזריה הייתה...²²

זוהי, אם נרצה, תמצית משנתו הרעיונית של ר' יהושע – אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש. בית המדרש הוא מקום דינמי, יוצר, מלא חיים. אי אפשר לו בלי יצירה שכן הוא כל כולו יצירה והתחדשות מתמדת. אפילו את מדרש מעשה מרכבה דורשים הן ר' אלעזר בן ערך והן ר' יהושע בן חנניה (ממשיכו) – בדרך, תוך כדי תנועה. התנועה, כך על פי דרכם, היא עצם זרימת התורה שבעל פה, המתחדשת בכל יום ויום על ידי האדם.

תנורו של עכנאי

האירוע המופיע במסכת בבא מציעא מהווה נקודת הכרעה חשובה בהתפתחות התורה שבעל-פה. נעניין שוב בסיפור:

תנן התם:

חתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא

ר' אליעזר מטהר

וחכמים מטמאין

וזה הוא תנור של עכנאי.

מאי 'עכנאי'? אמר רב יהודה אמר שמואל – שהקיפוהו דברים כעכנא²³ זו וממאוהו.

תנא:

באותו היום השיב ר' אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קיבלו הימנו.

אמר להם: אם הלכה כמותי – חרוב זה יוכיח. נעקר חרוב מקומו מאה אמה, ואמרי לה – ארבע מאות אמה.

אמרו לו: אין מביאין ראיה מן החרוב.

חזר ואמר להן: אם הלכה כמותי – אמת המים יוכיחו. חזרו אמת המים לאחוריהם.

אמרו לו: אין מביאין ראיה מאמת המים.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – כותלי בית המדרש יוכיחו. הטו כתלי בית המדרש ליפול.

נער בהם ר' יהושע, אמר להם: אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה, אתם מה טיבכם?

לא נפלו מפני כבודו של ר' יהושע, ולא זקפו מפני כבודו של ר' אליעזר, ועדיין מטיין ועומדין.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – מן השמים יוכיחו. יצאתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל ר' אליעזר, שהלכה כמותו בכל מקום?

עמד ר' יהושע על רגליו ואמר: "לא בשמים היא"²⁴

מאי "לא בשמים היא"? אמר ר' ירמיה: שכבר ניתנה תורה מזה סיני, אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה "אחרי רבים להטות"²⁵.

(בבא מציעא, נט ע"א-ע"ב).

בית המדרש ביבנה עוסק בתנור של עכנאי – תנור טמא, שנשבר ותוקן תוך שהכניסו חול בין שבריו. האם תנור כזה יחשב ככלי חדש, וטומאתו תיעלם, או שמא הכלי הוא אותו כלי, והטומאה בעינה עומדת? ניתן לבאר כי כבר באופי הסוגיה ההלכתית אנו מוצאים הדים למחלוקת העקרונית המלווה

22. תוספתא סוטה פרק ז הלכה ט, ע"פ כתב יד עארפורט.

23. עכנא=נחש.

24. דברים י', לא.

25. שמות כ"ג, ב.

כצל את הסוגיה, ולבסוף צפה ועולה במלוא עצמתה. הדיון סביב כלי שנשבר והורכב מחדש מהווה מעין דגם לשאלה העוסקת במהותו של הכלי: האם העובדה שהכלי הורכב שוב מחלקיו הקודמים אומרת שגם תהליך הפירוק וההרכבה הוא חלק מתהליך יצירה אחד, וממילא הכלי הוא למעשה אותו הכלי, כפי שטוענים ר' יהושע ורעיו החכמים? או שהכלי שנשבר שוב אין לו קיום, כי המשכיות מושגת אך ורק תוך נאמנות מוחלטת למקור, וממילא, מרגע שהכלי נשבר, שוב אין הוא אותו הכלי, ולכן הוא טהור שכן טומאת הכלי הקודם חלפה מן העולם יחד עם קיומו של הכלי עצמו. ניתן להתרשם, כי ר' אליעזר, הנוטה אחר מקורם של הדברים, פוסק על פי גישתו הפילוסופית העקרונית, וכמוהו גם ר' יהושע, המתמקד ביצירה כחלק מרכזי בעיצוב הכלי ובהגדרתו – גם בענייני טומאה וטהרה²⁶.

נעיין עתה בגוף הסיפור עצמו. עוד בטרם ננתח את משמעותם הסמלית של שלושת ה'עדים' שמביא ר' אליעזר להוכחת טענתו, אנו מבחינים במכנה משותף המאחד את שלושתם. ר' אליעזר אינו יוצא נגד החכמים בלבד – הוא יוצא כנגד כל חוקי הטבע כדי להוכיח את צדקת טענותיו. ניכר בעליל, כי ר' אליעזר מחובר לאיזו אמת פנימית אפריורית, שמתעלה אל מעבר לכל טענה מציאאותית של החכמים. ר' אליעזר מוכיח כי בכוחן של טענותיו לשנות את סדרי הבריאה, ולחייבן אל מערכת חוקים עליונה שהיא מעל לטבע ומעל לתובנה האנושית הפשוטה. מתוך תפיסה זו הוא דבק בעמדתו גם כאשר חולקים עליו כל חכמי ישראל, שכן ההכרעה היא משנית בעיניו ביחס אל האמת הצרופה. נשים לב שר' יהושע אינו חולק על הוכחותיו של ר' אליעזר כלל ועיקר – הוא מערער על הלגטימיות שלהן בדיון! ניתן אפילו לומר שר' יהושע אינו שולל על הסף אפשרות שר' אליעזר צודק, ועם זאת הוא נאבק בו ובגישתו עד חרמה, מתוך ראיית ערך עליון באופי קבלת ההכרעה. ר' יהושע מוכן, לכאורה, לעצום את עיניו גם בפני ראיות שלא מעלמא הדין, המוכיחות מעל ומעבר לכל ספק את צדקת גישתו של ר' אליעזר. כל זאת מתוך ההבנה, שעתידה של התורה שבעל פה מותנה בכוחו של בית המדרש לדון ולהכריע בכליו שלו. מול ר' אליעזר המבכה בשעת מותו את אבדן חכמתו וחכמת רבותיו, בתהליך מוכרח של הישחקות ו'ירידת הדורות', מעמיד ר' יהושע את דרכה של התורה שבעל פה – דרך של חידוש ויצירה, היונקת את כוחה מהררי קודש, אך מקבלת את משמעותה ומקומה מתוקפו של בית המדרש היוצר, הדין, והמכריע על פי אמות מידה אנושיות.

ארבע ראיות מביא ר' אליעזר לדבריו: עץ חרוב הנעקר ממקומו ומתרחק מאה אמות, אמת מים הסבה לאחוריה, קירות בית המדרש המטיס ליפול, ולבסוף – בת קול מן השמים המצדיקה את דבריו. בין אם מתארת הגמרא אירוע שאכן התרחש, ובין אם היא מתארת בדרכה – דרך הסיפור והמשל – את המאבק הפנימי בין הזרמים השונים בבית מדרשם של חכמי יבנה, קשה להתעלם ממשמעותם הסמלית הבולטת של ארבעה יעדי אופיי אלה. עץ החרוב, שצמיחתו מרובת שנים, מופיע בחז"ל בהקשרים שונים כסמל להמשכיות ולקשר בין הדורות. ידוע הסיפור²⁷ אודות חוני המעגל הפוגש זקן נוטע חרוב למען נכדיו, כשם שזקניו נטעו את העצים מהם הוא נהנה בימי חייו. גם רבי שמעון בר יוחאי, בשנות שהותו במערה, בהיותו מסתתר מאימת הרומאים ועוסק בחיבור יצירתו התורנית הגדולה, תורת הקבלה, מתואר כשהוא מתקיים משני מקורות: עץ חרוב ומעין מים חיים. תורת הסוד יונקת את כוחה משני המקורות גם יחד: הזיקה והיניקה מדורות קדמונים – אותה מגלם עץ החרוב, והיצירה המחודשת – אותה מבטא המעין הנובע. ר' אליעזר טוען כלפי החכמים, כי בסירובם לקבל את דעתו הם מרחיקים מבית המדרש את עץ החרוב – את ההמשכיות והיניקה ממסורת אבות. שלא כמו רבי שמעון בר יוחאי, אין אצל ר' אליעזר מעין של יצירה, אלא אמת מים. אמת המים היא הזרימה, התנועה הנמשכת ממקור אחד, ובכל מקום שהיא נמצאת עדיין היא מחוברת אל אותו מקור. בחזירו את המים לאחוריהם מפנה ר' אליעזר את תשומת ליבנו אל המקור ממנו נובעים המים. גם בבית המדרש, נטפל ר' אליעזר דווקא לכתליו. כוחו של בית מדרש היא דווקא ביציבותו, בעמידתם האיתנה של כתליו מדורי דורות. אל להם לחכמים, רומז ר' אליעזר, לפגוע ביציבות זו.

26. נגמה זו של יישום תפיסת עולם עקרונית במחלוקות שונות וברבדים שונים בולטת בעולמם של חז"ל ורבים מגדולי ישראל עמדו עליה בדרשותיהם. בנספח למאמר נביא מספר דוגמאות למחלוקות בין ר' אליעזר לר' יהושע העוסקות בעולמות שונים בתכלית שמשקפות, כל אחד בתורו, את המחלוקת המהותית שביניהם.

27. מסכת תענית כג ע"א.

עיון מדוקדק בסיפור עשוי להעמיד ביתר חדות את טענתו של ר' אליעזר. ר' אליעזר איננו גוזר על החרוב להתרחק, או על אמת המים לזרום בניגוד לטבעה. הוא אומר: "חרוב יוכיח" – והחרוב מתרחק מאליו. כך הם פני הדברים גם במקרים האחרים. ר' אליעזר אינו עוסק באותות ובמופתים! כשם שטענותיו נובעות מתוך אמת אלוקית מוחלטת – כך גם ראיותיו. גישתם של חכמי ישראל **אכן עלולה** לעקור את החרוב-המסורת ממקומו, אכן מסכנת את המים-התורה בהתרחקות מהמקור, אכן מערערת את קירות בית המדרש. עדיו של ר' אליעזר מגיבים **מעצמם** לויכוח, ומבטאים בתגובתם את המתח התלוי ועומד בין ר' אליעזר לבין חכמי יבנה, בין המסורת והקבלה לבין החידוש והיצירה של ממסד בית המדרש המושתת על חכמה והכרעה אנושית. מה נפלא הביטוי, המובא כמעט כלאחר יד בסיפור: "לא נפלו מפני כבודו של ר' יהושע, ולא זקפו מפני כבודו של ר' אליעזר, ועדיין מטין ועומדין". אכן, בויכוח בין ר' אליעזר ור' יהושע, עדיין מטין כתלי בית המדרש ועומדים...

הרגע בו קם ר' יהושע על רגליו ומכריז 'לא בשמים היא' קבל עם ועדה, אינו רק שיא דרמטי בסיפור. יש כאן אמירה שהשלכותיה הן הרות גורל. אם הצליח עולמם של חז"ל עד כה לפעול בישטח הדמדומים שבין ההתבטלות כלפי דורות ראשונים לבין ההתחדשות המתמדת של בית המדרש, הרי שעתה מתקבלת הכרעה – פסק ההלכה, כשלב מסכם בדיון מורכב, שיכלול את מרכיבי המסורת כמו גם את מגמות החידוש, ייקבע על פי הכרעתם של יושבי בית המדרש, ואך ורק בדרך זו. דיון כזה והכרעה כזו היו חיוניים באותו דור, בו מניחים שרידי החורבן יסודות לתשתית התורנית וההלכתית של עם ישראל לדורי דורות. את הלימוד שלמד ר' יהושע מחברו ר' עקיבא: 'יש לי ללמוד שכל מה שעשה רבן גמליאל עשוי הוא מיישם כעת, ומכריע: 'לא בשמים היא'.

תגובתם של חכמי יבנה – פסילת כל פסקי ההלכה של ר' אליעזר, איננה תולדה של נקמנות או ענישה מונעת. חכמי יבנה מבינים, כי עליהם לנקוט בצעדים חריפים כדי לבסס את מערכת הפסיקה הצועדת עתה, אחרי החורבן, את צעדיה הראשונים. גם פסקי ההלכה שפסק ר' אליעזר בטרם נידויו, אם יצאו מתוך אותה תפיסת עולם, שמסוגלת לא לקבל את דעת הרוב מתוך דבקותה באמת המוחלטת, אינם יכולים להיות מקובלים על ידי החכמים. הפלורליזם הרעיוני חייב להיות מחושק במערכת ברורה של פסיקת הלכה ממסדית, היונקת את כוחה ממעמד הנשיא ומכוח הרוב לפני היציאה לגלות וההתפוררות הסופית של בית המדרש של התורה שבעל פה, כפי שהכירו אותו חז"ל בתקופת הסנהדרין. התפיסה הרוחנית הרואה באדם קדושה, ומעניקה לתורתו חשיבות לא פחותה מלזו שניתנה מסיני, מקבלת משנה תוקף רגע לפני קריסת עולמה התורני של תקופת בית שני. מבעד לעשן המיתמר ועולה מחרבות בית המקדש אנו רואים כבר את ראשית בניינו של בית המדרש של ר' יהושע בן חנניה, של ר' עקיבא ושל חבריהם. בית מדרש שהוא כמעין המתגבר – יונק מהררי קודש, ופוסק על פי דרכו, מתוך הכרה בגדולת האדם ודבקות בקריאה 'לא בשמים היא'.